

Πρόλογος της ελληνικής έκδοσης

Βασίλης Παυλόπουλος

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εξερευνώντας την «αόρατη» σχέση της ανθρώπινης συμπεριφοράς με τον πολιτισμό

“Και τώρα τι θα γένουμε χωρίς βαρβάρους.
Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μια κάποια λύσις.”

Κωνσταντίνος Καβάφης (1863-1933) - Έλληνας ποιητής

Γιατί ένα εγχειρίδιο Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας; Μήπως αυτός δεν είναι ο ψυχολογικός κλάδος που έχει ανακηρύξει ότι αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, στην αυτοκατάργησή του; Η αλήθεια είναι ότι οι συγγραφείς ενός από τα πρώτα –σήμερα κλασικό– εγχειρίδια Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας (Segall, Dasen, Berry, & Roortinga, 1993) δήλωναν ρητώς ότι, ιδανικά, δεν θα υπήρχε ανάγκη για έναν ξεχωριστό κλάδο με το συγκεκριμένο αντικείμενο αν όλες οι ψυχολογικές μελέτες λάμβαναν υπόψη εγγενώς τη διαπολιτισμική διάσταση. Μάλιστα, παρομοίαζαν τη Διαπολιτισμική Ψυχολογία με ένα πρόγραμμα οικονομικής στήριξης (πολλά χρόνια πριν την παγκόσμια και την ελληνική ύφεση!), η επιτυχία του οποίου επισφραγίζεται όταν η παρουσία του είναι πλέον περιττή. Εξάλλου, η Διαπολιτισμική Ψυχολογία δεν ήρθε να προστεθεί ως ένας επιπλέον κλάδος δίπλα στα βασικά γνωστικά πεδία της Ψυχολογίας, όπως π.χ. η Αναπτυξιακή Ψυχολογία, η Κλινική Ψυχολογία, η Κοινωνική Ψυχολογία ή η Γνωστική Ψυχολογία. Αντικείμενό της είναι η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε παγκόσμιο οικολογικό πολιτισμικό πλαίσιο, πώς δηλαδή επηρεάζεται από αυτό και πώς το επηρεάζει (Triandis, 1980). Ενδιαφέρεται για τα οικουμενικά στοιχεία και για το εύρος της διακύμανσης των ψυχολογικών ιδιοτήτων και ελέγχει τα όρια γενίκευσης των ψυχολογικών θεωριών. Παράλληλα, επεξεργάζεται

τα κατάλληλα μεθοδολογικά εργαλεία για την έγκυρη προσθήκη του πολιτισμού ως ενός επιπλέον επιπέδου ανάλυσης, πέραν του ψυχολογικού, στη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των ατομικών διαφορών.

Η διαπίστωση ότι η Ψυχολογία καθυστέρησε να ανακαλύψει τον πολιτισμό αποτελεί πλέον σχεδόν κοινοτοπία. Ενδεικτικά, μια απλή καταμέτρηση των βιβλιογραφικών παραπομπών σε βασικά διδακτικά εγχειρίδια Κοινωνικής Ψυχολογίας από τους Smith και Bond (2011) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι μελέτες που πραγματοποιήθηκαν εκτός Βόρειας Αμερικής, Δυτικής Ευρώπης και Αυστραλίας δεν ξεπερνούσαν το 2%-3% της συνολικής βιβλιογραφίας. Αυτό, παρά την ηχηρή προειδοποίηση του Henri Tajfel (1972), πριν από τέσσερις και πλέον δεκαετίες, ότι οι ψυχολογικές θεωρίες και έρευνες συχνά αποτελούν «πειράματα στο κενό» εφόσον αγνοούν τη συμβολή του κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου στη νοηματοδότηση της συμπεριφοράς.

Πού οφείλεται αυτή η χαρακτηριστική καθυστέρηση; Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι η ακαδημαϊκή Ψυχολογία, ως επιστημολογικό πρότυπο, είναι προϊόν του δυτικού κόσμου. Μόνο στις ΗΠΑ, που αποτελούν το 5% περίπου του παγκόσμιου πληθυσμού, ζει και εργάζεται το 60% των επαγγελματιών ψυχολόγων! Επιπλέον, πολλοί από τους ψυχολόγους στις χώρες που η Çiğdem Kağıtçibaşı (2005) εύστοχα αποκάλεσε «ο κόσμος της πλειοψηφίας» έχουν λάβει την εκπαίδευσή τους σε δυτικά πανεπιστήμια ή κατά τα δυτικά πρότυπα. Το ίδιο το αντικείμενο μελέτης της ψυχολογίας, που είναι η μελέτη των ατομικών διαφορών, αποθάρρυνε αρχικά τους ερευνητές από το να ενσωματώσουν ευρύτερα επίπεδα ανάλυσης, όπως το κοινωνικοπολιτισμικό, στις έρευνές τους. Έτσι ο πολιτισμός αποτέλεσε προνομιακό πεδίο μελέτης άλλων κοινωνικών επιστημών, όπως η Κοινωνική Ανθρωπολογία και η Κοινωνιολογία. Ιστορικά, η ακαδημαϊκή Ψυχολογία έδωσε έμφαση στην πειραματική μεθοδολογία και στις εσωτερικές δυνάμεις που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς. Δεν είναι τυχαίο ότι ως συμβατικό ορόσημο που σηματοδοτεί την έναρξη της επιστημονικής Ψυχολογίας λογίζεται η ίδρυση του εργαστηρίου πειραματικής ψυχολογίας από τον Wilhelm Wundt στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας το 1879. Είναι λιγότερο γνωστό το (δεκάτομο!) έργο του Wundt πάνω σε αυτό που θα ονομάζαμε σήμερα «εθνοψυχολογία». Αυτό βέβαια δεν είναι τυχαίο, καθώς το συγκεκριμένο έργο υιοθετούσε μια –δημοφιλή στην εποχή του, πλην εντελώς παρωχημένη– γραμμική

θεώρηση για την εξέλιξη του πολιτισμού και τα επιχειρήματά του ήταν συχνά ασαφή και υπεραπλουστευτικά.

Πάντως, έννοιες όπως «περιβάλλον» και «πολιτισμός» αποδείχθηκε δύσκολο να προσδιοριστούν λειτουργικά και να ενσωματωθούν στα ερευνητικά σχέδια των ψυχολόγων. Ακόμα και σήμερα δεν υπάρχει γενική συμφωνία όσον αφορά τους ορισμούς αυτών των βασικών εννοιών. Με μια δόση υπερβολής, θα λέγαμε ότι οι ορισμοί για τον πολιτισμό είναι σχεδόν όσοι και οι διαπολιτισμικοί ψυχολόγοι που τον μελετούν! Τελικά, ένας από τους πιο σημαντικούς λόγους για τους οποίους η ψυχολογία καθυστέρησε να «ανακαλύψει» τον πολιτισμό ίσως έχει να κάνει με την ίδια τη φύση της έννοιας: ο πολιτισμός προϋπάρχει του ατόμου· είναι διάχυτος, διάφανος και αόρατος – άρα εκλαμβάνεται ως κάτι το δεδομένο. Όπως ο αέρας που αναπνέουμε, ο πολιτισμός λειτουργεί ανεπαίσθητα και γίνεται συνήθως αντιληπτός μόνο όταν αποτελεί «πρόβλημα» – για παράδειγμα, όταν άτομα από διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες έχουν μια αποτυχημένη επικοινωνιακή συναλλαγή επειδή δεν μπορούν να αποκωδικοποιήσουν εύστοχα τις πολιτισμικές συνιστώσες της συμπεριφοράς, είτε πρόκειται για έναν απλό χαιρετισμό είτε για μια σύνθετη διαδικασία διακρατικής διαπραγμάτευσης.

Η τρέχουσα πραγματικότητα αναφορικά με τη σχέση του πολιτισμού με την ψυχολογία έχει βέβαια αλλάξει. Τους σταθμούς στην πορεία της σχέσης αυτής θα τους βρουν οι αναγνώστες στις σελίδες (και) του παρόντος τόμου: η κυκλοφορία του περιοδικού *Journal of Cross-Cultural Psychology* το 1970· η ίδρυση της International Association for Cross Cultural Psychology το 1972· η έκδοση του (εξάτομου) *Handbook of Cross-Cultural Psychology*, σε επιμέλεια του (ελληνικής καταγωγής) Harry Triandis, το 1980, για να απαριθμήσουμε μόνο μερικούς. Πλέον, κάθε εγχειρίδιο οποιουδήποτε βασικού ψυχολογικού κλάδου που σέβεται τον εαυτό του θεωρεί επιβεβλημένο να συμπεριλάβει αναφορές, συχνά ακόμα και ολόκληρο κεφάλαιο, στον πολιτισμό. Αυτό δεν σημαίνει ότι ωρίμασαν οι συνθήκες για την κατάργηση της Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας ως αυτόνομου κλάδου – το αντίθετο: μια απλή καταγραφή των ερευνών που χρησιμοποιούν τους όρους «πολιτισμός», «πολιτισμικός» ή «διαπολιτισμικός» σε μια βιβλιογραφική βάση όπως το PsychINFO καταδεικνύει την αύξηση του αριθμού των σχετικών δημοσιεύσεων σχεδόν με γεωμετρική πρόοδο ανά δεκαετία, από το 1940 μέχρι σήμερα. Αν ένα επιστημονικό πεδίο

χαρακτηρίζεται από δύο βασικούς πυλώνες, τον επιστημολογικό και τον μεθοδολογικό, η Διαπολιτισμική Ψυχολογία έχει να επιδείξει συσσωρευμένο πλούτο εμπειρικών δεδομένων και στους δύο τομείς, ο οποίος δεν είναι εφικτό να ενσωματωθεί σε καθένα από τα βασικά πεδία της παραδοσιακής Ψυχολογίας ξεχωριστά. Αν και δεν έχει ακόμα διατυπωθεί μια ψυχολογική θεωρία για τη σχέση του πολιτισμού με τη συμπεριφορά που να συγκεντρώνει την καθολική αποδοχή των ερευνητών (ποιος κλάδος της Ψυχολογίας ή άλλων Κοινωνικών Επιστημών διαθέτει άλλωστε κάτι τέτοιο;), αν και τα μεθοδολογικά ζητήματα προς επίλυση αποτελούν διαρκή πρόκληση και οι –ενίοτε σκληρές– κριτικές δεν λείπουν, είναι ακριβώς αυτή η δυναμική που χαρακτηρίζει τη ζωντάνια και προδιαγράφει τη μελλοντική εξέλιξη ενός επιστημονικού πεδίου. Μια τέτοια κριτική προσέγγιση επιχειρεί το παρόν εγχειρίδιο, η οποία ενισχύει τη θεωρητική συμβολή και τον χρηστικό χαρακτήρα του.

Γιατί όμως ένα μεταφρασμένο σύγγραμμα για τη Διαπολιτισμική Ψυχολογία; Μήπως πρόκειται για μια «ιμπεριαλιστική» («ητική», θα τη χαρακτήριζε ένας διαπολιτισμικός ψυχολόγος) απόπειρα επιβολής της ιδεολογίας, των αξιών, των επιστημολογικών προτύπων και των μεθόδων μιας ισχυρής δυτικής κουλτούρας πάνω σε μία άλλη, μικρότερου μεγέθους και οικονομικά πιο ευάλωτη πολιτισμική ομάδα; Τέτοιες προειδοποιητικές κρίσεις δεν απουσιάζουν από τη διεθνή ή την ελληνόφωνη βιβλιογραφία (βλ. π.χ. Αντωνίου, 2001) – και όχι άδικα... Θα μπορούσε κανείς να εξαντλήσει την επιχειρηματολογία του σε «εύκολους» πρακτικούς περιορισμούς, όπως η μικρή τοπική αγορά του ελληνόγλωσσου βιβλίου απέναντι στην τεράστια δεξαμενή του διεθνούς, παγκοσμιοποιημένου αναγνωστικού τοπίου· ή τα ανταγωνιστικά κριτήρια ακαδημαϊκής εξέλιξης, τα οποία ωθούν τους μη αγγλόφωνους συγγραφείς στην υιοθέτηση μιας διεθνούς γλώσσας (όπως τα αγγλικά), ώστε να αυξήσουν τον αριθμό των ετεροαναφορών τους. Ανεξάρτητα από τους παραπάνω λόγους, είναι γεγονός ότι κάθε απόπειρα μεταφοράς στην ελληνική πραγματικότητα ενός ξενόγλωσσου εγχειριδίου ενέχει τον αναπόφευκτο κίνδυνο να αγνοήσει την ελληνική ερευνητική παραγωγή ή ακόμα και να πραγματεύεται θεωρίες των οποίων η εγκυρότητα δεν έχει ελεγχθεί στη χώρα μας.

Ωστόσο, αυτό που για οποιονδήποτε άλλο κλάδο συνιστά δυνάμει περιορισμό, για τη Διαπολιτισμική Ψυχολογία αποτελεί πλεονέκτημα,

καθώς το ίδιο το αντικείμενό της αφορά τη διευρυμένη προοπτική του πολιτισμού και την αποφυγή φαινομένων όπως η πολιτισμική μεροληψία και ο εθνοκεντρισμός. Οι συγγραφείς έχουν συγκεντρώσει εξαρχής και παρουσιάζουν το υλικό τους στοχεύοντας σε διαφορετικές γεωγραφικές, γλωσσικές και πολιτισμικές περιοχές και χώρες. Έτσι, διαβάζοντας το βιβλίο οι ελληνόφωνοι αναγνώστες θα προβληματιστούν σχετικά με τα όρια γενίκευσης των ψυχολογικών θεωριών και θα εκτεθούν στα ευρήματα διαπολιτισμικών συγκριτικών ερευνών και στις εφαρμογές τους, αρκετές από τις οποίες περιλαμβάνουν ελληνικά δείγματα. Επιπλέον, καταβλήθηκε συστηματική προσπάθεια για πολιτισμική προσαρμογή –και όχι απλή μετάφραση– των περιεχομένων του τόμου: μεταξύ άλλων, έχουν ενσωματωθεί ασκήσεις, πλαίσια κριτικής σκέψης, πλαίσια διαπολιτισμικής ευαισθησίας, μελέτες περίπτωσης και παραθέματα που αφορούν τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα· έχουν συμπληρωθεί εμπειρικά δεδομένα, στατιστικά στοιχεία, βιβλιογραφικές αναφορές και διαδικτυακοί σύνδεσμοι συναφείς με την ελληνική κοινωνία· έχουν γίνει τροποποιήσεις ή προσθήκες στις υπάρχουσες βινιέτες, όπου αυτό κρίθηκε απαραίτητο· επίσης, έχει δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη γλωσσική απόδοση των βασικών εννοιών, λαμβάνοντας υπόψη την καθιερωμένη χρήση τους στην ελληνόφωνη βιβλιογραφία, για να μη συμβάλει ο τόμος αυτός στη μεταφραστική βαβέλ που ενίοτε χαρακτηρίζει την ελληνική επιστημονική ορολογία – ελπίζουμε ότι το ενσωματωμένο Γλωσσάρι θα λειτουργήσει θετικά προς αυτή την κατεύθυνση.

Η Διαπολιτισμική Ψυχολογία απέχει πλέον από το να θεωρείται «νέο» αντικείμενο στην ελληνική βιβλιογραφία. Ούτε καν αυτός ο τόμος συνιστά την πρώτη απόπειρα παρουσίασης στο αναγνωστικό κοινό της χώρας ενός επιστημονικού εγχειριδίου πάνω στο συγκεκριμένο πεδίο. Είχε προηγηθεί η μετάφραση στα ελληνικά του τόμου των Segall et al., το 1993, σε επιμέλεια του Δημήτρη Γεώργα, ο οποίος εισήγαγε ουσιαστικά τη Διαπολιτισμική Ψυχολογία στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα (εκδ. Ελληνικά Γράμματα). Το σύγγραμμα αυτό δεν κυκλοφορεί πλέον. Ωστόσο, η παρακαταθήκη του καθηγητή Γεώργα είναι σημαντική όσο και πολυσύνθετη: διετέλεσε πρόεδρος της International Association for Cross-Cultural Psychology, βραβεύτηκε από την American Psychological Association για τη διαπολιτισμική έρευνα που διεξήγαγε (βλ. Georgas, Berry, Van de Vijver, Kağitçibaşı, & Poortinga, 2006) και, κυρίως, ενέπνευσε μια γενιά Ελλήνων

ερευνητών να δραστηριοποιηθούν και να αναπτύξουν διεθνή παρουσία στον συγκεκριμένο χώρο. Σήμερα η Διαπολιτισμική Ψυχολογία διδάσκεται ως πανεπιστημιακό μάθημα σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο στα ελληνικά ΑΕΙ, προωθείται ερευνητικά μέσω του Κέντρου Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και άλλων ερευνητικών δομών, συγκροτεί αυτόνομο κλάδο στους κόλπους της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας, ενώ η χώρα μας έχει ήδη φιλοξενήσει ένα διεθνές συνέδριο της International Association for Cross-Cultural Psychology στις Σπέτσες το 2006 (βλ. Gari & Mylonas, 2009). Σε αυτό το ακαδημαϊκό και επιστημολογικό περιβάλλον στη χώρα μας εγγράφεται η δημοσίευση του παρόντος τόμου.

Ποιους όμως αφορούν όλα αυτά; Είναι η Διαπολιτισμική Ψυχολογία –και, κατ' επέκταση, αυτό το σύγγραμμα– αντικείμενο ενδιαφέροντος λίγων εξειδικευμένων ερευνητών και των φοιτητών τους; Η αντίληψη ότι η διαπολιτισμική έρευνα δεν έχει κάτι να προσφέρει σε εκείνους που γεννήθηκαν, κοινωνικοποιήθηκαν και ζουν μόνιμα σε μία, στην ίδια χώρα ή περιοχή είναι εντελώς λανθασμένη. Όπως θα καταλάβουν οι προσεκτικοί αναγνώστες, η θέαση των προσωπικών πεποιθήσεων σε συγκριτική προοπτική αυξάνει την πολιτισμική επίγνωση, δηλαδή τη συνειδητοποίηση της συμβολής των πολιτισμικών παραγόντων στην ατομική συμπεριφορά. Η διαπολιτισμική ενσυναίσθηση, δηλαδή η κατανόηση της οπτικής των ανθρώπων που προέρχονται από διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, εδράζεται πρωτίστως στη θεμελιώδη ικανότητα να αντιλαμβάνεται κανείς σε ποιο βαθμό και με ποιους τρόπους είναι ο ίδιος φορέας του δικού του πολιτισμού (Ward, Bohner, & Furnham, 2001). Ειδικά για έναν επαγγελματία ψυχολόγο, οι ιδιότητες αυτές του επιτρέπουν να διατυπώνει υποθέσεις, αντί να εξάγει πρώιμα συμπεράσματα για τους πελάτες του, προβάλλοντας ακατάλληλα τη δική του πολιτισμική εμπειρία. Επιπλέον, τα μεθοδολογικά εργαλεία και οι τεχνικές που επεξεργάζονται οι διαπολιτισμικοί ψυχολόγοι προάγουν την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των ψυχολογικών μετρήσεων εν γένει. Το ζήτημα δεν είναι αποκλειστικά ερευνητικό: φανταστείτε πόση εμπιστοσύνη θα είχατε σε ένα ψυχολογικό τεστ το οποίο χρησιμοποιείται για την κλινική διάγνωση ενός παιδιού στη Θεσσαλονίκη ή στη Σίφνο, όταν το παιδί αυτό συγκρίνεται με τον μέσο όρο των συνομηλίκων του στη Βοστώνη, στο Λος Άντζελες ή στο

Λίβερπουλ! Στην πραγματικότητα, τέτοια εργαλεία έχουν χρησιμοποιηθεί στη χώρα μας κατά το παρελθόν για την αξιολόγηση της νοημοσύνης, της προσωπικότητας και ειδικών ικανοτήτων – ευτυχώς, έχουν πλέον αντικατασταθεί στην πλειοψηφία τους από πολιτισμικά προσαρμοσμένα και σταθμισμένα στον ελληνικό πληθυσμό ψυχομετρικά μέσα.

Τελικά, η πολιτισμική ετερότητα εντοπίζεται τόσο μεταξύ όσο και εντός των εθνικών πολιτισμών. Δεν χρειάζεται να διασχίσει κανείς τα σύνορα μιας χώρας για να τη συναντήσει. Μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς, εθνοτικές, εθνοπολιτισμικές ή γηγενείς ομάδες, θρησκευτικές, φυλετικές και άλλες μειονότητες συγκροτούν αναπόσπαστα οργανικά μέρη των σύγχρονων κοινωνιών, στις οποίες η διαχείριση της πολυπολιτισμικότητας αποτελεί διαρκή πρόκληση. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι ο πολιτισμός κάθε άλλο παρά ουδέτερη έννοια είναι· αντιθέτως, αποτελεί πεδίο σύγκρουσης ιδεολογικών, πολιτικών, οικονομικών και άλλων αντίρροπων δυνάμεων. Συχνά μάλιστα η επίκληση του πολιτισμού λειτουργεί κατά τρόπο που συγκαλύπτει άλλες θεμελιώδεις αντιπαραθέσεις, όπως είναι οι κοινωνικές ανισότητες εντός μιας χώρας και ο οικονομικός ή ο γεωστρατηγικός ανταγωνισμός μεταξύ μεμονωμένων ή συνασπισμένων κρατών. Δηλώσεις Ευρωπαίων πολιτικών ηγετών ότι «η πολυπολιτισμικότητα έχει αποτύχει παταγωδώς» (Angela Merkel, 2010) ή ότι «η κρατική πολυπολιτισμική πολιτική έχει αποτύχει» (David Cameron, 2011) δείχνουν τις ιδεολογικές συνιστώσες του πολιτισμού και την υποβόσκουσα διαμάχη ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτικές διαχείρισης της πολιτισμικής ετερότητας στις πλουραλιστικές κοινωνίες (Rosenthal & Levy, 2010).

Η αδυναμία των ερευνητών αλλά και των απλών αναγνωστών να διακρίνουν τις ιδεολογικές φορτίσεις της διαπολιτισμικής έρευνας κινδυνεύει να οδηγήσει στην αφελή ουσιοποίηση της έννοιας του πολιτισμού ως μιας αυθύπαρκτης, αντικειμενικής, φυσικής οντότητας, αντί μιας κοινωνικής κατασκευής που είναι στην πραγματικότητα (βλ. Haslam, Rothschild, & Ernst, 2000). Η ολισθηρή αυτή τάση ενισχύεται περαιτέρω από ερευνητικά δεδομένα που υιοθετούν μια θεώρηση του πολιτισμού ως στατικού, ενιαίου και αναλλοίωτου, αντί ρευστού, δυναμικού και μεταβαλλόμενου. Στην προκειμένη περίπτωση δεν πρόκειται απλώς για μεθοδολογικά σφάλματα, αλλά για επιστημολογικά ατοπήματα με εμφανείς όσο και άρρητες κοινωνικές προεκτάσεις. Συμβαίνει μάλιστα το εξής παράδοξο: αν προσπαθήσει κανείς να προστατεύσει την ουτοπική (επιστημονική) «κα-

θαρότητα» της Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας από «μολυσματικούς» (κοινωνικούς και ιδεολογικούς) παράγοντες, τότε αποστραγγίζει το αντικείμενο της έρευνας από την ουσία του, καθώς οι ίδιοι αυτοί παράγοντες αποτελούν συστατικά στοιχεία του πολιτισμού! Οι συντελεστές του παρόντος τόμου ελπίζουμε ότι τα εργαλεία κριτικής σκέψης και τα παραδείγματα εφαρμογών που τον συνοδεύουν θα συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση του πληροφοριακού μέρους του και στη δημιουργική αξιοποίηση των πορισμάτων για τη σχέση μεταξύ πολιτισμού και συμπεριφοράς.

Βιβλιογραφία

- Αντωνίου, Σ. (2001). Η διαπολιτισμική διάσταση στην Κοινωνική Ψυχολογία. Στο Σ. Παπαστάμου & συν. (Επιμ.), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σελ. 289-328). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Gari, A., & Mylonas, K. (Eds.). (2009). *Quod Erat Demonstrandum: From Herodotus' Ethnographic Journeys to Cross-Cultural Research*. Athens, Greece: Pedio Books Publishing.
- Georgas, J., Berry, J. W., Van de Vijver, F. J. R., Kağitçibaşı, Ç., & Poortinga, Y. H. (Eds.) (2006). *Families across cultures: A 30-nation psychological study*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511489822
- Haslam, N., Rothschild, L., & Ernst, D. (2000). Essentialist beliefs about social categories. *British Journal of Social Psychology, 39*(1), 113-127. doi:10.1348/014466600164363
- Kağitçibaşı, Ç. (2005). Autonomy and relatedness in cultural context: Implications for self and family. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 36*(4), 403-422. doi:10.1177/0022022105275959
- Rosenthal, L., & Levy, S. (2010). The colorblind, multicultural, and polycultural ideological approaches to improving intergroup attitudes and relations. *Social Issues and Policy Review, 4*(1), 215-246. doi:10.1111/j.1751-2409.2010.01022.x
- Segall, M., Dasen, P., Berry, J., & Poortinga, Y. (1993). *Διαπολιτισμική Ψυχολογία: Η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε παγκόσμιο οικολογικό πολιτιστικό πλαίσιο* (Επιμ. Δ. Γεώργας). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Smith, P., & Bond, M. H. (2011). *Διαπολιτισμική Κοινωνική Ψυχολογία* (Επιμ. Α. Παπαστυλιανού). Αθήνα: Gutenberg.
- Tajfel, H. (1972). Experiments in a vacuum. In J. Israel & H. Tajfel (Eds.), *The context of Social Psychology: A critical assessment* (pp. 69-119). London: Academic Press.
- Triandis, H. (Ed.). (1980). *Handbook of Cross-Cultural Psychology*. Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). *The psychology of culture shock* (2nd ed.). East Sussex, UK: Routledge.